

Родина у вогні

КУПИТИ

ЧОТИРИ ПОКОЛІННЯ. ТРИ СЕСТРИ. ОДНА РОЗДІЛЕНА НАЦІЯ.

У 1898 році індійського підлітка Пірбгая забирають з рідного села працювати на Східноафриканській залізниці. Далеко від дому хлопець здійснює жорстокий вчинок. Вуглики того страшного дня розгоряються у полум'я, яке палахкотітиме протягом чотирьох поколінь на чотирьох континентах усе двадцяте століття.

Діти Пірбгая все життя мешкають в Уганді, тут народжуються й дорослішають три його онуки. Але в 1972 році військовий диктатор Іді Амін проголошує, що країна належить тільки етнічним угандійцям. Тож нащадки індійця Пірбгая змушені покинути все, що мають, і тікати. Тепер три сестри розкидані по різних континентах.

Несподіваний лист змушує кожну з них замислитися, як далеко вона може зайти і кому готова кинути виклик, щоб вибороти собі місце у світі.

Висококласний дебют... Роман палає несамовито.

The Economist

ДЖАНІКА ОЗА

РОДИНА У ВОГНІ

«ХОЧ КУДИ Б ВОНИ ПІШЛИ, ХОЧ КИМ БИ СТАЛИ —
ЗАВЖДИ ЗАЛИШАТИМУТЬСЯ ПРИВ'ЯЗАНИМИ
ДО ДОМУ, ДЕ НАРОДИЛИСЯ»

КСД

JANIKA OZA

A HISTORY
OF BURNING

A NOVEL

ДЖАНІКА ОЗА

РОДИНА У ВОГНІ

РОМАН

ХАРКІВ
2023! КСД

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
2024

ISBN 978-617-15-0560-5 (epub)

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Електронна версія зроблена за виданням:

Перекладено за виданням: Oza J. A History of Burning : A Novel / Janika Oza. — New York : Grand Central Publishing, 2023. — 416 p.

Переклад з англійської *Наталії Палій*

Дизайнер обкладинки *Мілена Веремєєнко*

Оза Дж.

О-46 Родина у вогні : роман / Джаніка Оза ; пер. з англ. Н. Палій. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2023. — 400 с.

ISBN 978-617-15-0391-5

ISBN 978-1-538-72424-8 (англ.)

У 1898 році індійського підлітка Пірбгая забирають з рідного села працювати на Східноафриканській залізниці. Далеко від дому хлопець здійснює жорстокий вчинок. Вуглики того страшного дня розгоряються у полум'я, яке палахкотітиме протягом чотирьох поколінь на чотирьох континентах усе двадцяте століття.

Діти Пірбгая все життя мешкають в Уганді, тут народжуються й дорослішають три його онуки. Але в 1972 році військовий диктатор Іді Амін проголошує, що країна належить тільки етнічним угандійцям. Тож нащадки індійця Пірбгая змушені покинути все, що мають, і тікати. Тепер три сестри розкидані по різних континентах.

Несподіваний лист змушує кожну з них замислитися, як далеко вона може зайти і кому готова кинути виклик, щоб вибороти собі місце у світі.

УДК 821.111(73)

© Janika Oza, 2023

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2023

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад і художнє оформлення, 2023

Ману-дада і Бгагваті-баа

Частина перша. 1898—1958 роки

Піробгай, 1898 рік

В останній день, що його Піробгай провів у Гуджараті, сонце смалило так, що неможливо було витримати. Спека, наче спраглий звір, обпалювала поля, жовті, як волосся гора¹. Він опустився на сходинку біля кромки води, торкаючись сандаліями спіненої поверхні. Джамнагар нічого йому не запропонував. Скільки його пам'яті, щодня повторювалося те саме. Пішки або часом упросившись до когось на візок, він блукав вулицями, благаючи про роботу. Сьогодні землевласник ледь підняв очі — і він уже знав, що, мабуть, не перший, кого відправили ні з чим. «Роззирнись навколо, *dikro*², — пробурмотів чоловік. — Бачиш десь рис чи пшеницю? Посуха, все зсохло. Повертайся після сезону дощів». Коли Піробгай указав на білі бутони, що розпукувалися по всьому полю, чоловік так розсміявся, що аж закашлявся. У нього тріснули губи, і кров бризнула на потемнілі зуби. «Це для британців, на експорт. Не для нас».

Того ранку Піробгай дивився, як мама просить у богів прощення, молиться над його середульшою сестрою, яка вже була наче з самої шкіри й кісток. Багато днів її тіло викидало з себе воду — із потом, сечею, іншими виділеннями, — і тепер вона була млява й висохла, як рослини надворі. Коли мама повернулася до нього й попросила піти сьогодні до Джамнагара — мовляв, син сусіда минулого тижня знайшов там роботу, — Піробгай уявив, як відмовить. Подумав, як добре було б вовтузитися на своїй циновці для снання, не виходити з дому, натомість гратися з братами й сестрами в гліданду³ на випаленій траві. Вони б посперечалися, хто атакуватиме, а хто відбиватиме, і найстарший Піробгай отримав би право першим кинути палицю. Він позбивав би всі гілі аж до моря, його брати свистіли б, а мама замилувано спостерігала.

Але йому вже виповнилося тринадцять, він найстарший син, більше не хлопчик. Якби він знову повернувся ні з чим, мама втягнула б щоки, а тоді мовчки перекинула свою порцію йому на тарілку, показуючи так, що йому знадобляться сили на завтра. Мама завжди називала його бгай⁴, нагадуючи, хто він, перед ким несе відповідальність.

Зчервоніле небо застерігало, що час вертатися, але вітер, що збурював воду, змушував залишатися на місці. Він закрив обличчя

долонями, і під опущеними повіками відблиск сонця скидався на поодинокую тліючу жаринку. Коли він розплющив очі, поруч стояв чоловік. Торговець, із начищеною пряжкою на ремені, з м'якою й змащеною шкірою, аж її коричневий відтінок відливав золотом. Він перекотив за щоку грудку жувального тютюну, демонструючи схожі на пощерблені цеглини зуби.

— Шукаєш роботи, *dikro*?

Пірбгай підняв на нього очі й кивнув, надто втомлений, щоб повірити в почуте.

Чоловік на мить розкрив стиснений кулак. Але Пірбгаю цього вистачило, щоб помітити купку монет, заялжених, але важких; вони виблискували в призахідному світлі.

— Нам із тобою просто судилося знайти один одного, — сказав чоловік і вклав монету в долоню хлопцеві.

Пірбгай обхопив пальцями нагрітий людською шкірою метал, не маючи змоги опиратися відчуттю його надприродної ваги.

— У вас є робота?

Чоловік махнув рукою в напрямку води.

— Я шукаю якраз таких хлопців, як ти. Молодих, витривалих, працюютих. Ти ж старанно працюватимеш, *па*⁵?

Тепер Пірбгай зібрався, усвідомивши, що це його шанс. Він розчесав пальцями волосся, з полегшенням розуміючи, що досі справляє враження сильного й спроможного, хоча в животі все переверталось. Усміхнувся, показуючи чоловікові зуби, рівні й квадратні, — свою найкращу рису, знак внутрішнього здоров'я, як завжди вихвалялася мама.

— Я працюватиму з усіх сил, — сказав він, анітрохи не лукавлячи.

Чоловік поплескав його по плечі, запустив руку до кишені й витягнув дві речі. Спершу — маленьку бляшанку з тютюном, яку, струснувши, відчинив, запропонувавши Пірбгаєві пригоститися. Пірбгай невпевнено погодився, узяв щіпку й поклав до рота; він не раз бачив, як це роблять чоловіки — втомлені, неспокійні, з голодними очима. Серце колотилося від усвідомлення, що, можливо, більше він до цієї спільноти не належатиме.

Із-під бляшанки з тютюном чоловік витрусив довгасту смужку паперу. Вона була хрустка й покрита маленькими чорними друкованими знаками. Пірбгай упав духом. Це перевірка. А він майже

не відвідував школу й так і не навчився читати. Тепер муситиме довести, що достатньо розумний для роботи, — і провалиться.

Чоловік простягнув йому цей аркуш паперу. Він не просив Пірбгая прочитати слова, чи продекламувати вірш, як це вміли робити багаті хлопці, чи взяти перо й щось написати. Натомість дістав маленьку чорнильницю й відкрив її, а тоді вказав на риску в кінці сторінки.

— Якщо хочеш стати до роботи, треба просто поставити тут відбиток свого великого пальця, — сказав він.

Чудуючись своїй удачі, Пірбгай умочив великий палець правої руки в чорнило аж до самого денця.

Коли вони зійшли на човен, уже майже стемніло. Чоловік не пояснив, куди вони вирушать, тільки сказав, що для початку треба дочекатися вечора. На хвилинку Пірбгай стурбувався, що мама перейматиметься, де він, але попросив рікшу, який мав минати Порбандар, передати звістку родині. Він уявив, як рікша гукатиме до його мами зі свого візка, яка його старша сестра поспіхом запропонує рікші солоного чаасу⁶ за те, що приніс такі чудові новини. Як вони пишатимуться ним.

Кораблик був маленький, дерев'яний і аж рипів, поки Пірбгай та інші щільно утрамбовувалися у вузькому корпусі, як мішки з лотом⁷. Там були й хлопчики, на вигляд не старші від десяти років, і цілком дорослі бородаті чоловіки, які перемовлялися про дружин і дітей. Пірбгай упізнав їх усіх, хоч із жодним не був знайомий. Як і він, усі вони були худі, запилужені й знервовані після місяців, а може, й років пошуків. У повітрі бринів проблиск можливості. Пірбгай почувався ситим під зав'язку, адже купив кілька бгаджі⁸ з батату за ту пайсу⁹, що отримав від торговця; той наполіг, що хлопцеві знадобляться сили на подорож. Відчуваючи згусток жиру на язиці, він подумав про свою середульшу сестру, яка днями не могла проковтнути ані шматочка їжі, але потім таки проковтнув густе місиво й облизав сіль, що пекла йому губи.

Торговець на той момент зник із поля зору. Натомість на борт піднялися троє го́ра, широкоплечих, у чистій напрасованій формі. Капітани, подумав Пірбгай, британці. Чоловіки розмовляли й сміялися, але слів, що злітали з їхніх вуст, він розібрати не міг. Англійською знав лише кілька слів, підхоплених під час довгих пошуків роботи, — *hello, thank you, country, bread*¹⁰; жодного з них зараз не пролунало.

— Я чув, наче є робота в Карачі, певно, туди нас і везуть, — сказав хлопець поруч із Пірбгаєм, розчухуючи розсип комариних укусів на передпліччі. Його звали Джаміль, він був темношкірий, як північ. Шкіра Пірбгая радше нагадувала кольором намоклу деревину. Пірбгай із полегшенням набрав повітря в груди: не лише він не в курсі кінцевого пункту призначення. Не те щоб це було аж так важливо: зранку він працюватиме, складатиме рупії — вислати додому мамі, щоб та купила ліки для сестри, може, навіть викликала лікаря; щоб змогла купити молока та лоту в магазині й не мусила задля зменшення ціни замітати підлогу, чистити нужник чи, ще гірше, купувати продукти в кредит, а тоді розраховуватися пізніше, вночі, таємно, хоча Пірбгай завжди знав про це. Вітер підняв йому чуба й оголив чоло, він відчував солоність морської води, бризки якої вкривали їх, наче саваном. Поки кораблик із рипінням пірнав у хвилі, Пірбгай спостерігав, як олійні ліхтарі на узбережжі Гуджарату блимають, а тоді гаснуть.

Пірбгай не пригадав би, скільки людей було на кораблі спочатку, але тепер їх стало менше. Одному, який нагадував Пірбгаєві сільського друга, стало зле, він хрипів і зачочував побілілі запалені очі. Коли він помер, капітани наказали кільком сильнішим чоловікам скинути його за борт. Перед очима в Пірбгая досі стояла картина: біле, мов кістка, чоло зникає в чорній воді. Ще один, чоловік із червоно-коричневими губами, знетямився, кричав до вітру, проклинав гора, які не здали собі труда вивчити хоч слово на гуджараті, щоб розповісти людям, куди їх везуть. Або, можливо, гора просто вдавали, що їм байдуже. Капітани били того чоловіка, сильно і часто. Одного дня той чоловік вибрався на палубу й вирвав із рук капітана штурвал, це вогняне коло, що ніколи не переставало обертатися. «*Chalo*¹¹, — заволав він, — час вертатися додому». Це був наче голос батька в кондитерській, але водночас і дитини, яка загубила маму. Гора повалили його на підлогу й били, аж йому кров пішла з вух. Тоді він востаннє намагався опиратися. Наступного дня Джаміль розбудив Пірбгая й поцікавився, чи не хоче той побачити мертвяка. Той чоловік лежав мертвий чи просто знесилений і переможений під ударами хвиль. Цього разу капітани скинули його за борт.

Пірбгай точно не знав, пливли вони морем місяць чи, може, три місяці. Не знав також, чи полишила мама сподівання на його

повернення, чи віддала богу душу сестра. Єдине, чого він був певен, — гниття, що піднімалося його тілом до стегон і сідниць від цілоденного сидіння в мокрій дготі¹², потріскані виразки на губах від харчування тільки розведеним водою борошном чи рисом. Океан ніби вимив із нього все. Він був випатраний. Чорна вода; чоловіки так і почали називати це — ми пливемо крізь чорну воду. Хай би яку частину себе він утрачав, *kala pani*¹³ приймала її. Іноді зранку він не одразу пригадував власне ім'я.

Того дня настала черга Джаміля й Ганеша готувати їжу, і вони вдвох тягнули поцерблений казан. Шкіра на руках у Ганеша лущилася від сонця, води й вітру, з брунатної стала сірою й потрісканою. Пірбгай видав стогін змученим від спраги горлом, але Джаміль несподівано вишкірився. І тоді Пірбгай відчув його — солодкавий і гострий аромат, що повернув хлопця до родини в Порбандарі. Шок від того, що він вдихає раптом не запахи лайна, поту, сечі й солі, не кислий сморід не змитого за борт блювотиння від морської хвороби, був таким сильним, що він утратив рівновагу й ухопився за поруччя. Із губ на підборіддя потекла слина.

Чоловіки сміялися, але не з нього, а радше разом із ним. Тепер вони були *jahaji bhai*, корабельними братами, пов'язаними водою, поза власним вибором. Ті, хто досі зберігав певну жвавість, почали принююватися до повітря. Пірбгай піймав себе на тому, що піддихає, а інші підгавкували й гикали — така собі згряя псів.

Джаміль підняв металевий ківш, з якого падав грубими грудками захолий рис.

— Цибуля, — сказав він.

Пірбгай був голодний як ніколи. Шматочків цибулі, тонесенько нарізаних, було мало, але їхній аромат пронизав усе його тіло, увесь корабель. Ганеш жартував, що тепер їхній піт ще довго пахнутиме цибулею — то буде найсолодший піт, сказав він.

З'явився один із гора, з біноклем на ший. Усі нашорошилися, навколо шуміла вода. Це був великий малік¹⁴, з очима кольору моря. Капітан вишкірився.

— Забавляється, хлопці? — спитав він.

Хтось вдячно забуркотів у відповідь, хтось тихенько чортихнувся на гуджараті. Протягом подорожі всі вони трохи навчилися англійської,

підхоплюючи фразочки від капітанів, жартуючи брудними слівцями, коли гора розслаблялися під *daru*¹⁵.

Нині капітан говорив повільно, наголошуючи голосні, наче справді хотів, щоб вони зрозуміли.

«Земля», — вловив Пірбгай, і йому аж стало серце.

— Земля? — перепитав він на гуджараті так голосно, що почули інші — й також закликали з вираченими очима й онімілими язиками.

Капітан казав щось іще, але цього слова Пірбгай не знав. Однак він не переставав повторювати, перекриваючи плюскіт хвиль. Пірбгай дивився, як відкривається й закривається йому рот, як у риби, витягнутої з води, й сам ворухив губами, щоб відтворити звуки.

— Момбаса, — промовляв він.

Перетинаючись із Джамілем, Ганешем чи іншими чоловіками з човна, Пірбгай відводив очі. Минуло два роки з того моменту, як він, спотикаючись на ослаблих від перебування в морі ногах, зійшов у доках Момбаси і звідтоді дізнався, чого коштує виживання. Занадто довго перепочиваєш, марнуєш час на розмови — такого не заохочують, залізнична поліція це карає, якщо помітить. Він удавав, що саме це його зупиняє. Але насправді все було не так. Його штовхало гризке почуття провини, що вони врешті абсолютно несвідомо опинилися в цьому рабстві. Вони сподівалися, справді вірили, що вирушають у краще життя. І так жадібно вхопилися за цей шанс.

Він не піднімав голови, аж поки голос Джаміля не стихав; у носі клубочився солодкувато-гнильний запах ґрунту. Але тепер він знав, що то за дерева у височині, сплутані верхівки яких рясніли гострокінцевими жовтими квітами. Краще взагалі не дивитися вгору, не зважати на гудіння й укуси мухи цеце, всіма чуттями зосередитися лише на роботі. Чоловіки обтрушувалися від бруду й по двоє чи по троє поверталися до своїх таборів, навіть уночі не лишаючись на самоті. Пірбгай затримався, вставляючи іржавий колійний ключ у м'яку мульчу і сподіваючись, що майстри дивляться, хоч і не підводив голови, аби перевірити. Він натиснув на шпалу для перевірки стабільності; холодний метал діяв на змордовані долоні наче бальзам. Широкі, покручені від землі нігті на руках стали брудно-червоними; часом він аж сахався від вигляду власних рук.

Пірбгай обтрусив землю з передпліч, де на гладенькій колись шкірі поросло темне волосся. За минулі роки його голос зламався й став таким, як є, запах змінився до невпізнанності. Він виріс, тож розчепірені пальці ніг стирчали за краї сандалій, плечі зсугнулились, як у старого, коліна стали шишкуватими, а гомілки вигнулися, тож його хода радше нагадувала накульгування. Під вагою залізничних рейок скручувалися й викривлювалися тіла навіть у найміцніших чоловіків. І хоч би що вони несли, їх обтяжувало тепер ще одне: вони мали тут залишитися. Шлях лежав тільки вперед. Вони були прив'язані — один до одного й до цієї землі.

Він почав курити біді¹⁶, і на вологому повітрі джунглів у легенях чулося тріскотіння. Але миттєве полегшення від потрапляння диму на чутливу ділянку між очима було того варте. Тепер він прямував на приглушений звук голосів до табору — потертих брезентових наметів, що пропускали всі сонячні промені; страшенно кортіло затягнутися.

У наметі він скинув сандалі. Цими днями багато хто працював босоніж, воліючи притримуватися пальцями ніг за будяки й щебінь. Але й для босих, і для взутих багато важила клепка. Найменший хибний крок, незначне смикання плечем, коли кладеш рейку, могли коштувати тобі кінцівки. Якось Пірбгай відволікся на думки про родину, мріючи про день повернення додому, до сестер, і якби один із робітників не відштовхнув його, то втратив би руку під пилою. З того часу він натренував мозок відкидати такі спокусливі думки й зосереджуватися тільки на тому, що безпосередньо попереду.

Не так давно таке сталося з одним із сусідів по намету, Сохумом. Коротесенька зупинка в цій похмурій робочій молотарці — і ногу Сохума розчавило нижче щиколотки, залишилося м'яке місиво із плоти й бруду. Ступню довелося повністю відтяти. Інфекція поповзла вгору по обрубку ноги, шкіра взялася плямами й побагровіла аж до паху. Однієї ночі він так довго кричав, що в наметі з'явився місцевий, з очима наче з річкового каміння. Місцеві робітники спали в окремих наметах або просто неба, закутавшись у простирадла аж до носа, щоб захиститися від *macchar*¹⁷. Зранку вони першими вирушали на роботу з косами, розчищали зарості кущів та будяків, дробили каміння й спускали його вниз. Тільки після того виходили *jahaji bhai*, з дошками, пилками й залізяками. Під палючим сонцем їхня шкіра набула такого ж відтінку, як у місцевих, відрізнялися лише руки: чорні

руки, зранені колючими рослинами, з нігтями, розколотими від роботи з камінням; коричневі руки, жорсткі від заноз, із брудними мокрими гнійниками там, де угніздилася інфекція. І весь цей час із тіні спостерігали за ними майстри з рожевою шкірою — осмикували свистом, коли ловили когось із робітників за розмовами, пильнували, щоб табори були достатньо далеко один від одного, щоб навіть на п'ятнадцятихвилинну обідню перерву чорні й коричневі ходили окремо. До Пірбгая часом долинали аромати махамрі¹⁸, які смажили місцеві, поки він запихався кашею із сорго, і йому нестерпно кортіло піти до сусідів і вхопити шматок із їхньої миски.

Перебиваючи лемент Сохума, місцевий робітник щось швидко промовляв, але смисл його слів був їм незрозумілий. Вони закричали, коли місцевий наблизився до Сохума, якого били дрижаки; утім, він був лагідний у дотиках і приклав до губ Сохума флягу з водою, ділячись своєю порцією. Він не був лікарем, просто мав совість. Пірбгай дивився, як виблискують його очі, й згадав свою маму — востаннє, коли бачив її, вона так схилялася над його сестрою, від якої лишилася сама оболонка. Коли той чоловік вислизнув у темряву, Пірбгай пішов за ним і запропонував йому біді; місцевий узяв цигарку й промовив щось на кшталт англійського *sorry* («вибач»). Пірбгай повторював це — *sawa*¹⁹, *sawa*, *sorry*. Повторював тому місцевому, коли він приходив наступними ночами, повторював іншим візитерам, і так тривав цей обмін їжею, ліками та уривками мови між бараками й нескінченною пітьмою.

Попри все Сохум помер від лихоманки. Вони всі були вражені, але майстри використали це як застереження. Жодних зволікань у роботі, жодних тинянь і огинань, жодної недбалості, казали вони, вимовляючи ці дивні англійські слова, які Пірбгай повторював під час роботи, частково кепкуючи, а частково й усерйоз. Звісно, ніхто з них не потребував попереджень. З кожною прокладеною милею залізниці гинули працівники. Пізніше поширилися чутки про левів-людоджерів, які крадуть робітників ночами, й від них лишаються то самі зуби, то сам тюрбан.

Вони прокладали залізницю до озера Вікторія. Пірбгай уявлення не мав, де це, і коли набрався сміливості запитати одного з вартових із залізничної поліції, той сказав: «В Уганді». Пірбгай одразу пригадав той момент на судні, коли вперше почув про Момбасу. Зараз він не

бачив ані озера, ані селища чи міста — лише пласку смугу порожнечі, оточену всіма відтінками зеленого. Якщо витріщатися в порожнечу надто довго — можна забути, який шлях уже прокладено і в якому керунку йдемо, напрямок розчиняється в липкому повітрі.

Часом він малював в уяві момент, коли колію вже буде прокладено і червоний локомотив прорізатиме зелений масив дерев. Але він не міг уявити, хто їздитиме цими поїздами. Одного був певен: це будуть не такі, як він, не ті, кого мзунгу²⁰ називали кулі²¹, чиї тіла ламалися під вагою навалених на них завдань. І точно не місцеві, які тягали *makarai*²² подрібненого каміння, щоб Пірбгай та інші могли щось будувати на їхній землі. «Якщо ми колись і проїдемося цим потягом, — жартував один із сусідів Пірбгая по намету, — то в першому класі будуть британці, в другому індійці, а в третьому африканці». Пірбгай засміявся, але не міг собі уявити, як це вони всі будуть однаково сидіти, нехай і розділені по різних класах.

Вид має менше значення, ніж порядок. Тепер він це знав — після торговця, який його обдував, після залізничної поліції з індійців, яка вказувала, кого і як мають покарати британці, після місцевих, які торгували листям коров'ячого гороху та *mhogo*²³ й називали колонізаторів словом, яке добре відображало, як безжальний дух білих панує над усіма ними. Тепер Пірбгай замість звичного слова «гора» на позначення білих казав «мзунгу», чудуючись, як упевнено воно злітало з язика.

Двоє його сусідів по намету сварилися. Ракеш, старший за Пірбгая і значно охочіший посміятися, стягнув із себе сорочку й різко накинув на нього; Пірбгай задихнувся від смороду. Піт, кров, сеча, спека, гниття джунглів, що змішується з їхнім власним. Але було в тому щось іще, щось таке смертне й інтимне, що його очі наповнилися вологою. На вкритому щетиною обличчі Ракеша промайнула усмішка.

— Знову не в настрої?

Пірбгай провів зап'ястком по очах, розмазуючи грязюку, що в'їлася в шкіру за день.

— Це ти так сказав, — парирував він.

Кілька днів тому Пірбгай побачив, як Ракеш різко привалився до мусізі²⁴, притулившись головою до побілілої кори. Коли Пірбгаєві вдалося розбуркати Ракеша, в очах у того було темно, він косив оком,

наче осліп; це непокоїло. Повернувшись до намету, Ракеш пояснив сусідам, що підхопив сонну хворобу. «Мене вкусила цеце», — сказав він і зобразив, як муха жалить його в шию. Пірбгай нічого не відповів, але не міг забути той мертвотний погляд. Уночі він старався не заснути й кожні кілька хвилин поглядав на скоцюрблену на циновці постать Ракеша, наче то був його рідний брат.

Там, удома, завжди казали, що, як перетнеш *kala pani*, це змиє твою касту. І ось вони всі тут, адепти нової віри. Немає родини, та все ж є *jahaji bhai*. Ніхто не хотів повторення історії Сохума. Вони взяли на себе зобов'язання приглядати один за одним, годувати, бути насторожі. Ночами підтримували один в одному життя, розповідаючи історії. Скупчившись біля вогнища, що ледь не підпалювало їм волосся, вони оповідали казки про свій дім, минуле, своє уявне майбутнє. Пірбгай ніколи не говорив про родину, принаймні про реальні факти. Коли запитували — вигадував неіснуючих родичів, сестру, яка танцювала катгак²⁵, дихаючи на повні груди, матір, яка заробляла на життя, готуючи перекуски для місцевих робітників. Мама одного разу сказала йому, що вони королівської крові, і хоч він ніколи не був упевнений у правдивості цього, тут, на новій землі, так і заявляв. Він не встидався свого коріння; більшість чоловіків тут походили із селищ на кшталт його рідного місця, із сільських родин, і мусили виїжджати через посуху та голод, не маючи жодної змоги знайти роботу в країні, замореній і знищеній її правителями. Але згадування їхніх імен у цих джунглях видавалося чимось брудним. Він залишив дім заради роботи й насправду працював, та при цьому не надіслав додому жодної рупії.

Якщо він заборгував британцям за те, що доставили його сюди, то тим паче заборгував своїй мамі за весь той біль, якого завдав їй своїм життям. Він працюватиме ще важче, поки не спокутує свою відсутність. Працюватиме, поки цього не буде досить.

Пірбгай із Ракешем відійшли до бічної стінки намету вмитися. Канави з брунатною водою, викопані в м'якому ґрунті. Коло них — шерехи тремтячих чоловіків. Вони більше не згадували про випадок коло дерева. Не було потреби. Пірбгай знав, що це не була сонна хвороба чи ще якийсь тілесний вибрик. Він бачив це в поглядах стількох людей тут — спантеличеність, зневіру. Нездатність вірити вкупі з нескінченними спробами зробити краще за сусіда. Втрату чогось питомо людського.

Нині ввечері, як і майже щовечора до того, вони готували кічаді²⁶. Пірбгай вирив ямку в ґрунті, а Ракеш змішав сочевицю, рис і воду в алюмінієвому казанку. Тоді Пірбгай вклав казанок у пошарпану чалму, що належала одному чоловікові, який зник, а відтак помістив усю конструкцію в землю. Разом вони накрили ямку листям і землею й розвели вогонь; схилившись над полум'ям, рахували секунди, чекаючи, міркуючи, як багато вони вже проклали колії, як далеко може бути це озеро, і якої миті тіло вирішить, що вже досить, і як довго відростають нігті, і чи відчують леви, коли людина засинає, і як довго людина може йти без сну, і що сьогодні їли на вечерю майстри, і що було написано на тому аркуші паперу, і чи не було б краще, якби *kala rap* їх проковтнула, і скільки ще таких ночей вони зможуть пережити.

Був вогкий зернистий ранок, небо наче порізало кривавим шматтям хмар. Пірбгай тупцяв у тісному колі серед решти і, коли полковник сковзнув по ньому поглядом, випростав спину. Позаочі вони називали начальника Півником — за те, що випинав зад при ходінні. Він відповідав за їхню платню, відмічав у нотатнику зі шкіряною обкладинкою, скільки ярдів проклав кожен робітник, а тоді віднімав непрокладені ярди й далі провадив якісь магічні розрахунки, щоб якомога більше урізати їм виплати. Коли один із робітників виступив проти раціону харчування, завдяки магічним розрахункам з нього зняли всю платню загалом.

Досі між *jahaji bhai* ходили чутки, ніби тим працівникам, які вирішать залишитися після закінчення контракту, британці виділять землю. Пірбгай особисто чув під час роботи, як це обговорювали два наглядачі. «Поманили пряником», — казали вони. Смислу цієї фрази Пірбгай не второпав, хоча вже краще тямив в англійській, але він, без сумніву, вловив слово, яке вже чув на кораблі, — «земля».

— На наступній ділянці, — сказав полковник, оголюючи почорнілі ясна, — є певні перешкоди. Покинуті хатинки. Більшість із вас залишиться тут виконувати основні роботи. А двоє підуть зі мною розчищати подальший шлях.

Він знову зустрівся поглядом із Пірбгаєм. Хлопець утягнув повітря, думаючи, скільки додаткових ярдів можна собі заробити, й отямився, лише коли полковник прикликав його кивком.

Незабаром Пірбгай із Ракешем стояли обіч полковника. Обравши їх, полковник вручив їм пачку сірників і масний глечик; тепер вони незграбно стискали посудину, прокладаючи собі й полковникові, який ішов на два кроки позаду, шлях через гущавину й гілляччя. Тільки діставшись на місце призначення, Пірбгай зрозумів, що від них вимагалось.

Перед ними на широкій галявині скупчилися хати, маленькі й круглі, зі стінами з дерев'яних стовпців і очищених очеретяних жердин, криті соломою, що нависала над житлами, мов пасма пересушеного волосся. Біля найближчої хатини на зчорнілому під вогнищем клаптику землі валялося перекинуте відро, навкруги було гладенько витоптано. Поруч було натягнуто тканинну стрічку для сушіння, з неї, мов мертві риби, звисали рожева канга²⁷ і кілька заношених білих майок.

Полковник прочистив горло.

— Як я й сказав: звільнити ділянку.

Пірбгай ризикнув піймати погляд полковника й угледів у ньому відблиск стривоженості. У грудях, як і в коробці сірників та в глечику, що стояв біля ніг, клубочився темний жар. Ракеш, з опалими плечима, пильно дивився на розвішане прання.

Полковник указав очима на найближчу хатину.

— Хай там як, усе це таке блаженське. І ніякої індійської інженерії в полі зору, еге ж?

Він кивнув до них, і тієї ж миті Пірбгай зрозумів, ким би він мав вважатися і яких триматися поглядів, щоб орати землі, які йому не належать.

У нього спітніли згини ліктів. Ніхто не промовив ані слова; Пірбгай не наважився. На одну сліпучу мить перед ним сплигло обличчя чоловіка з корабля, зі скрученими пасмами волосся, прилиплими до шиї, з відчайдушним поглядом, — чоловіка, який вихопив стерно з капітанових рук.

Полковник ляснув себе по стегну, від чого ці двоє аж підстрибнули, і закинув голову, звертаючись до них, мов до школярів: «Маєте годину».

Пірбгай стиснув кулаки за спиною. «Так, сер», — почув він власний голос, а коли полковник пішов, відчув, як ослабли щелепи, наче їх перед тим стискали годинами.

Коли він знову обернувся до галявини, то піймав пильний погляд Ракеша.

— Ходімо звідси, — прошипів Ракеш, підступивши так близько, що Пірбгай відчув на щоці його гаряче дихання. Пірбгай інстинктивно сахнувся.

— *Su?*²⁸ Ми не можемо... — почав він, але Ракеш присів навпочіпки, обхопивши стрижену голову руками.

— Ти розумієш, що вони наказують нам зробити? Убити для них. Зробити їхні криваві справи. Ми — їхні пси, — поглянув він знизу вгору на Пірбгая; очі його були скляні, а на скронях проступив нездоровий піт. — Пси.

Пірбгай відчував за спиною привид полковника, незримі кайдани. А просто перед його очима друг намагався боротися з брудом.

— Ракешу, — лагідно пробурмотів він, — куди ми підемо? Тут навколо нічого немає. Ми помрем на самоті...

— Ми в кожному разі помremo, — сплюнув Ракеш собі під ноги. — Ми вмираємо зараз! *Bhaiya!*²⁹ Ми вмираємо щодня.

Він зарився пальцями в ґрунт, витягнув жменю камінців і червоної глини.

— Я не можу тут лишатися. Не можу тут лишатися. Не можу лишатися. Не можу.

Пірбгай упав на коліна й схопив Ракеша за плечі, намагаючись своїм бурмотінням заглушити його плач. Він чекав на цей злам із того дня, як знайшов Ракеша під деревом. Десь ізгори завила мавпа.

— Ти йди.

Ракеш розплющив очі, насупив брови.

— Іди. Я скажу, що загубив тебе під час пожежі.

Він побачив на обличчі Ракеша вираз розуміння — що він пропонує і що планує робити.

— Вони не покинуті, — сказав Ракеш.

Пірбгай стиснув зуби. Навіщо це казати? Вони надто добре знали, що трапляється з людьми, які не підкоряються. І невже Ракешу вистачає наївності вірити, що його відмова щось змінила б? Він думав про своє ім'я у шкіряному нотатнику полковника, про те, як ці хатини перетворюються на цифри в рівнянні, завдяки якому, можливо, вдасться відіслати додому грошей.

— У нас немає нікого. Немає грошей. Тільки це, — посунувся назад Ракеш, вовтузячись у бруді задом, як дитина. — *Bhaiya*, ти не мусиш цього робити, ти можеш обрати щось інше, — ледь чутно благав він.

На мить Пірбгай повірив йому. Уявив, як закопає глек із пальним, тікатиме, поки стане сил у ногах, запалить лиш одне багаття — для відлякування левів від Ракеша, що повільно засинатиме. А потім пригадав, де він. Єдиний спосіб вижити — протриматися найдовше, довести, що він найвідданіший з усіх. «Як я й сказав: звільнити ділянку», — чув він знов і знов фразу полковника. Устав і обтрусив землю з колін.

— Я залишаюся, — сказав він із підкресленою рішучістю, хоча голос йому уривався й слабнув від думки про втрату друга. Ракеш вагався, стискаючи руками горло. Пірбгай схопив вологу пачку сірників. Побачивши, як змарнів на лиці Ракеш, одразу зрозумів, що залишається сам. Потім Ракеш, гаючись, поволі щез за обрієм.

Пірбгай не зволікав ані миті. Сонце пекло в потилицю, відраховуючи хвилини. Прокладаючи колії, він пройшов повз незліченну кількість таких поселень. Усі мешканці, ймовірно, обходили свої посіви, пасли худобу, працювали на британських бавовняних і кавових полях. І все ж. Він двічі кашлянув і зачекав хвилину-дві, чи хтось почує його й вийде. Тремтячи ногами, скочив на галявину й обійшов кожну хатину, зазираючи в двері, сподіваючись побачити якесь обличчя, очі, що змусять його передумати. Але нікого не було. Пірбгай помолився про малу милість: нехай би полковник був наполовину правий — хай би хати були як не покинуті, то хоч порожні.

Він відкрив глечик і почав розливати бензин, спершу скропив підмурок, а тоді направив горлечко вгору, до жмутків соломи. Запах обпік носа, щипав очі. Обличчя було мокре. Він кинув порожній глечик між двома хатами. Випорожнився. І чиркнув сірником.

Суха солома спалахнула. Вогонь гуготів і тріскотів у вогкому й теплому повітрі.

Пірбгай перечепився і впав назад на лікті, зіщулившись. Його душив дим. За попелястими струменями він побачив обриси хатини, роззяплений вхід та інстинктивно зрозумів, що там усередині. Акуратно згорнуті в кутку циновки для сну, повний глечик з водою, сталевий казанок на цвяшку в стіні, обвислий мішок із зерном, шматок червоного мила, зачовгана глиняна підлога; він бачив, як його мати

тримає олов'яну чашку біля губ сестри, бачив кожну деталь, з якою виріс, кожну частину себе. Щось розкололося, дах провалився, і він схопився на ноги. Хапаючи повітря, він дивився, як горить його власний дім.

Сонал, 1902 рік

Коли той кулі ввійшов до татового магазину просити роботу, Сонал насамперед звернула увагу на його руки. Вони були довгі й худі, але під брудною бавовняною сорочкою округло випиналися напружені м'язи. Вона замислилася, за якою ж такою роботою він набув собі таких обрисів, та потім помітила, що на правій руці немає середнього пальця, а замість нього — зморщена, обідрана гуля, наче ніколи до ладу й не лікована; а ще зауважила, як він кульгає в замалих сандаліях, ніби старий *kaka*³⁰, хоча на вигляд мав хіба двадцять років, — і тоді зрозуміла, де він працює.

Татко стояв по коліна у сміттєвій ямі на задньому дворі, згрібав клапті розірваної упаковки та іржаві консервні банки, щоб спалити. Це був день збирання сміття, а тато в такі дні ніколи не мав гарного настрою. На ранок він залишив на Сонал і крамницю, і кількох братів та сестер, поки мама збирала наймолодших до снідання. Стоячи за прилавком, Сонал виколупала лушпайку бруду з-під нігтя й цокнула язиком на брата Нану, який удавав, наче відкриває банку маринованих огірків, і закочував очі від удаваної втіхи.

— Якщо татко тебе побачить... — пригрозила вона, але попередження не спрацювало, бо не втрималася від широкої усмішки.

Нану, підбадьорений, смикнув із полиці невеличкий мішок цукру й підважив його собі на плече.

— Не треба, — вже не всміхаючись, гукнула Сонал, та було запізно.

Нану швиргонув мішок у її бік, та позаяк руки мав заслабі й не розрахував зусиль — мішок гепнувся на прилавок, цукор розлетівся золотавою хмарою й засипав усі поверхні навколо, наче піском. Нану нажахано втупився у Сонал.

Сонал чула стукіт татової лопати й розуміла, що часу на прочухани катма. Вона схопила з прилавка ганчірку й упала на коліна, відчуваючи, як гострі гранули дряпають їй голі ноги. Чула, як Нану витяг із кутка мітлу, а коли побачила коло себе пару рук, то подумала, що хтось інший із братів кинувся допомагати. А тоді помітила покалічений палець, м'язисті передпліччя, шкіру, подібну до кори фінікової пальми — темну й пошрамовану.

— Майже готово, — сказав їй хлопець, наче знайомий, і продемонстрував великі рівні зуби.

Вона встала й склала руки, чекаючи, що співрозмовник назве себе, та він лише далі працював, не піднімаючи голови.

Коли повернувся тато, Нану вже зсипав змішаний із пилом цукор у мішок, а хлопець стояв, заклавши руки за спину, наче щойно зайшов роззирнутися на товар. Позад нього крізь відчинені двері виднілися скупчені навколо залізничних колій ряди халуп із гофрованого металу, залізнична станція Кісуму, вкрита пеленою вохрового пилу. Коли ніхто не бачив, Сонал приклала пальця до губ і лизнула, трепетно відчуваючи густий солодкий осад на язиці.

Хлопця звали Пірбгай. Зазвичай, коли до крамниці заходили мандрівні індійці, мама пропонувала їм тарілку гарячого рису й чай, а тато наказував одному з дітей запакувати в дорогу печива й газованки. Більшість із них приїздила сюди, як і її родина, почувши про економічні перспективи тут, у Кенії, точно кращі за високі британські податки й голод, від яких постійно потерпала Індія. Тут вони відкривали крамниці, як татко, або їх наймали колонізатори й призначали на місця, що в ієрархії були між корінним населенням і мзунгу, хоча права володіти землею їм не надавали. Родина Сонал приїхала якраз тоді, коли почалося будівництво залізниці, знаючи, що британці люблять мати всі зручності — сірники, чай, рибні консерви, цигарки, зубну пасту — усе, що тепер продається в дукані³¹. І цей хлопець у брудній сорочці, зі жвавим поглядом був першим кулі, що завітав до них.

Татко, смокчучи фінікове зернятко, пильно вдивлявся в хлопця, оцінюючи того, наче коня.

— Ти індієць? — перше, що спитав тато у відповідь на прохання хлопця про роботу. — Ти чесний? — це було друге запитання.

Сонал затримала дихання: навіть якщо обидві відповіді будуть «так» — їх дев'ятеро дітей, навряд чи вони зможуть дозволити собі ще один рот.

— Будеш спати в задній частині крамниці, наглядатимеш за нею всю ніч. Платити тобі я не можу, але матимеш дах над головою та їжу в животі, — зрештою сказав тато, розглядаючи бруд у зморшках на долонях так, наче йому було байдуже; навіть коли Пірбгай схилювся й видихнув голодне «Так».

На мить Сонал була вражена. Як же тато її бив, коли піймав на тому, що всипала повну ложку цукру у водянистий дал³², — кричав, що він

не багатій, а вона — не рані³³! Кожну зароблену крамницею копійку тато заощаджував і вкладав у справу. Вони ж харчувалися тим, що виростили самі. Знадобився час, щоб проросли ямс та імбир, навколо їхньої халупи з'явилися боби та бамія. Вона озирнулася на хлопця з похмурими очима й губами в пухирях, наче він багато днів спав під сонцем: що ж такого побачив у ньому тато, що дозволив лишитися? Але потім тато обернувся й провів пальцем по прилавку, а коли підняв руку — до пучки прилипли гранули цукру.

— Покажи йому, де він спатиме, — розпорядився тато й вийшов, криво всміхаючись; і вона зрозуміла, що він усе бачив.

Сонал сказала б, що поява кулі мало що змінила в їхньому домі. Він прийшов майже ні з чим — із кількома сорочками й сувоям паперу, — а просив іще менше. Тато й далі накидався на них із докорами й лайкою; мама й далі підтискала губи, наче хотіла їх проковтнути, коли виводила малих. Сонал не знала точно, чи багато бачив Пірбгай: він тримався сам по собі, їв у коморі, де й спав на джутовому мішку (на його долю не випало навіть москітної сітки чи мотуззяної циновки), і мовчки працював, поповнюючи запаси зерна чи гострячи виставлені на вітрині ножі. Її вражало, як легко він перемикався між англійською, суахілі та гуджараті — залежно від мови покупця, — як, не вагаючись, змінював ціни. Тато вчив їх саме цього, скільки Сонал себе пам'ятає. Потроюй ціну для білих, які можуть дозволити собі значно більше, подвоюй для африканців, які нічого кращого не знали, але й дозволити собі стільки не можуть. За татовими правилами, реальну ціну чули лише співвітчизники-індійці.

Пірбгай швидко вивчив, з ким із місцевих вони товаришували, як вони обмінювали мішок проса на в'язку матоке³⁴, як ділилися настоянками проти *macchar* і поспіхом допомагали одне одному заносити в приміщення товари перед дощем. Як і вона, він навчився розрізати брусок мила на шматочки тонкою струною, дізнався, що значить замовлення *kawaida*³⁵: для білих чоловіків це були цигарки, які Пірбгай скручував вправними руками, а для місцевих дітей — мандазі³⁶ з кунжутом чи кокосом, свіжопідсмажені до м'якості в залишках олії (щоправда, на відміну від неї, Пірбгай ніколи не скуштував ані шматочка сам). Вона також бачила, як він виганяв собак

із комірчини сусідського магазину, луплячи по їхніх зубастих мордах голими руками, а коли зайшов британець і гаркнув своє замовлення так, наче й Пірбгай був собакою, він зробив щось дуже ефектне — простягнув каністру з керосином і англійською з ідеальною граматиною назвав учетверо вищу ціну, з відсутнім виглядом швидко подумки порахувавши суму.

Кілька разів Сонал підслуховувала, як татко лає Пірбгая за перевитрати води, хоча той мився лише раз на тиждень, а коли мама раз вилила на нього киплячий чай, то лишень кинула йому ганчірку. Але Сонал знала, що то все було напоказ, бо їм не було на що нарікати: він був уважний, зосереджений і добре працював.

Але його поява змінила дещо для неї. Часом вона відчувала на собі його погляд, от як зараз, коли наклеювала етикетки на банки в коморі, поки він замітав. На полицях, вище, щоб подалі від паціюків, було навалено коробки з сіллю та скручені листи тютюну. Вона помітила, що він скося поглядає на бирку, щойно наклеїв на глечик, і ледь помітно ворухить губами, наче намагається вловити смисл написаного її рукою.

— Олія для смаження, — сказала вона й побачила, як його очі спалахнули розумінням.

Їй аж тепер сяйнуло, що він не вміє читати. Наступну етикетку вона підписала великими літерами, як для дитини.

— Гвоздика, — навмисно вголос промовила вона, наклеюючи папірець, а тоді, злякавшись, що це надто нарочито, додала: — Добре помагає від зубного болю й відлякує жучків.

— Вогняні мурахи всюди, — погодився він, продовжуючи замітати рівними спокійними рухами.

Сонал поправила на колінах страшненьке платтячко і вперше пошкодувала, що мама не вшила їй щось симпатичніше.

— Ці мурахи бігають і там, де ми спимо, — сказала вона, кивком указуючи на циновки, розстелені в приміщенні, добудованому за магазином.

Хотілося, щоб він знав: його ненавмисно поклали спати з мурахами й щурами, які щоночі кусають у пальці на ногах.

— Раніше було гірше, — знизав плечима Пірбгай.

— На залізниці? — випалила вона, а тоді прикусила губу.

Мама застерігала її не розпитувати хлопця про роботу до дукану, а він сам ніколи цього не згадував. Найдавніше минуло в його

розмовах — то був день, коли він зайшов до крамниці, бо співчутливий індієць — начальник станції в Кісуму скерував його до родини Сонал: мовляв, знайдеш там гарячу їжу й дах над головою на ніч. «Одна добра людина допомагає іншій, а та — наступній», — сказав Пірбгай, оповідаючи Сонал свою історію, і очі його зблиснули. Сонал здивувалася, хоч наче й зрозуміла його. Її спогади про часи до приїзду в Кенію були непевні — розмиті образи двоюрідних сестер і братів, вузькі вулички Дрангадри і плямиста корова, якою володіла її родина. Але Сонал бачила горби червоної землі, всіяні слідами, могили, які, як вона переконувала сестер і братів, були термітниками, а щоразу, як дивилася на гулю на місці Пірбгаєвого пальця, в неї зринали запитання, що ж було раніше.

Він повільно кивнув і перестав махати мітлою, ослабивши хватку покаліченої руки. Сонал скористалася шансом.

— Мзунгу ж казали, що по завершенні кулі можуть повернутися додому. То нащо лишатися?

Він відвів погляд, хоча вона й далі зосереджено дивилася на нього.

— Чимало моїх братів із табору повернулося додому, — нарешті вимовив він.

Вона пам'ятала, як море лупило по кораблю, що віз сюди її родину, — це був звук кістки, що падає на бетон. Коли пароплав причалив у Момбасі, вона побачила пришвартовані обабіч обліплені водоростями кораблі, вода заливала їх, біла ними об скелі. Хитавиця, морська хвороба — як можна було перепливти *kala pani* на одному з тих корабликів?

— Вони сміливці, що повернулися, — спробувала підтримати розмову Сонал.

Він зустрівся з нею поглядом.

— Сміливці, ха. Я боявся того, що побачу після повернення. Моя родина...

Він замовк, масуючи гулю на місці пальця.

Вона не дозволила собі відвернутися.

— Вони, певно, сумують за тобою?

Пірбгай спирався на мітлу, але тепер узявся ще швидше шкрябати галуззям по підлозі.

— Це мій обов'язок як найстаршого... і невдовзі я отримаю землю. Я подбаю про них.

Він повернувся до неї спиною, щоб струсити мітлу за порогом. Вона сказала щось не те. Підвелася, почала обтрушувати пил із литок, а тоді спинилася.

— Я теж найстарша, — промовила вона, дивлячись на його рівну шию, обпечену на сонці й потріскану, як кізяк. — Тож маємо багато про що дбати. Але часом я думаю: а хто подбає про нас?

Він не обернувся, але шурхіт мітли затих. Вона дістала з кишені два липкі фініки, які поцупила з коробки, що її купив зранку в різнощика тато. Почистила їх (солодка, наче сироп, м'якоть чіпко ліпилася до пальців) і залишила один на полиці поруч із мішком, що правив йому за ліжко. Ідучи, знову відчула на собі його погляд.

Рік по тому татко прийшов до Сонал і розбуркав її вдосвіта, щоб дещо запропонувати. Мама вже теж не спала, знімала *malai*³⁷ з молока в казанку. У Сонал злипалися очі, в голові стугоніло. Увечері напередодні вона силкувалися не заснути, поки не вкладе всіх братів і сестер, заколисувала їх тихим наспівом, доки їхні голови обважніли й вони поснули. Було холодно, лежати було твердо, тато теж іще не вклався на свою циновку. В такі вечори її тіло гуло, як стерв'ятник над чагарником. У погані дні вони чула, як тато тиняється крамницею, з прокльонами оглядає запаси й рахує гроші, яких нема. Дев'ятьох дітей було достатньо, щоб утримувати бізнес, але забагато, щоб стало прогородувати всіх. Як найстарша і як донька, вона часто брала провину на себе.

Навіть зараз вона відчувала, як хитається лівий клик, який тато вибив долонею. Того разу Сонал звинуватила маму. «Тобі байдуже до мене, — плакала вона, — завжди було байдуже». Вона була обурена, їй допекла несправедливість — не те, що її вдарили, а те, що не захистили. Мама майже нічого не відповіла, тільки швидкими рухами важких рук намастила синці пастою з подрібненого листя й олії. «Не чіпай», — попередила вона Сонал, яка здригалася від болю. Коли мама вийшла, дівчина витерла олію, не бажаючи давати матері це задоволення — зробити так мало й бути певною, що цього досить. Пальці після цього пекло й неприємно кололо.

Цього разу ніч була тиха. Коли на порозі магазину постав тато, вона відчула, як під шкірою вирує адреналін. Але він ступав тихо

й обережно, обходячи маленькі тіла, скулені під простирадлами. Минаючи її, він зупинився, зустрівся з нею поглядом у темряві.

— Спи, доню, — пробурмотів він і пройшов до своєї циновки.

Наступного дня тато розбудив її так рано, що тільки найсамотніші пташки пронизували слабенькими голосами синьо-фіолетове небо. Тоді тато сказав їй, що вона вийде заміж за кулі й переїде з ним до Кампали, де працюватиме в аптеці татових кузенів, а гроші відправлятиме додому. Вони перейдуть кордон з Кенії до Уганди й побудують нове життя.

Сонал одразу глянула на маму. Ось нарешті вона отримає знак, що мама дбає про неї, — і чекала, що мама вступиться, залишить її вдома, попри те що тато хоче її відіслати. Та коли зустрілася поглядом із мамою, яка схилилася над паруючим горщиком, то побачила в її очах благання, чітке і певне. Тоді вона й зрозуміла, що це була мамина ідея. А також утямила, чому тато розбудив її з першими півнями, доки не встали сусіди, брати і сестри, — щоб вона не лементувала, навіть не ставила запитань, а могла лишень сидіти, проковтнувши язика, мовчки, як і її мати.

За кілька днів Сонал підслухала розмову татка з Пірбгаєм. Вона мила сестру з відра води в кутку двору, руки були мокрі по лікоть, а струмочки бруду стікали аж до плечей. Щоразу, проходячи повз Пірбгая, Сонал думала, чи він у курсі. Чула, що Кампала — впорядковане місто, з охайними вулицями й побіленими урядовими будівлями, усе поділене на різні квартали — європейські, азійські, африканські. І воно дуже відрізняється від тутешньої мішанки бананових дерев і дерев кеш'ю, де індійські продавці арахісу змішуються з африканськими перукарями, де все обмінюють на все й базікають про всяке різне в густій тіні дерев *mbuyu*³⁸. Вона й уявити не могла, як це — існувати окремо, проводити межі по тій самій землі. Кортіло спитати, чи замислювався він раніше про одруження, чи уявляв усе це в ті миті, коли вона ловила на собі його погляд, коли він вивчав маленьку сережку в її лівій ніздрі чи білі півмісяці її нігтів. Вона також мимохіть блукала поглядом по його лиці, розглядала, як він, зосередившись, відкопилує верхню губу, як подряпані його гомілки, наче кора мангового дерева. Але вона боялася, що це прозвучить подитячому, що він розсміється їй у відповідь, як робив часом, коли мама

й тато кепкували з нього, видасть цей горловий кашляючий звук, а очі його перетворяться на дві чорні западинки.

Нині вона спостерігала, як Пірбгай підійшов до мами, яка присіла біля горщика на вогні. Вона налила чаю у бляшаний кухлик, та коли вже зібрався забрати питво до свого мешкання, мама ляснула його мокрою ложкою по литці.

— Мій чоловік хоче з тобою поговорити, — серйозно промовила вона.

Ззаду, від розділювальної стіни біля огорожі, де над нужником кружляли хмарою чорні мухи, надійшов тато й присів коло них. Сонал спінювала мило на голові в сестри, не бажаючи показати, що дослухається. Сестра агукала й плескала по воді, а коли Сонал знову підняла голову, Пірбгай вгризся пальцями в іржаву землю.

— Дядьку, я працюватиму ще ретельніше, я вставатиму раніше... — затинався він.

Сонал застигла, не розуміючи, що ж такого сказав йому тато, щоб змусити його так поводитися. Тато підняв руку.

— Припини. Ти добре в нас служиш, та не можеш більше тут лишатися. Я спостерігав за тобою і бачу, що ти старанний працівник і стаєш хорошим чоловіком.

Пірбгай побілів на лиці. Тато дмухнув на свій чай.

— Дякую, — нарешті прохрипів Пірбгай.

— Поглянь на нього, він такий наляканий, — фиркнула мама. — Випростайся, синку. Ці кулі, вічно з опущеною головою.

Пірбгай випростав спину. Тато з мамою засміялися, але їхні обличчя випромінювали тепло. Потім тато вдарив його по плечах і сказав Пірбгаю те, що вже повідомив Сонал. Вона дивилася, не намагаючись удавати зайнятість, хоча сестра вже смикала її за волосся й бризкала водою на курті³⁹.

— Але... чому? — спитав Пірбгай.

— Ти сказав мені, що чесний, і довів, що це так. Ти, може, і простий, але шляхетний. Моїй найстаршій доньці час виходити заміж, і разом ви зможете збільшити статки нашої родини. Ти допоможеш нам більше, якщо поїдеш і збудуєш життя для себе й моєї дочки, — змигнув очима батько. — Я ділова людина, розумієш? Я знаю, коли бачу хорошу інвестицію.

Сонал затамувала дух. Пірбгай переводив погляд то на батька, то на матір, вони обоє тепер мовчали з вичікувальним виразом обличчя. Тоді він обернувся до неї, і хоч супив чоло, та коли побачив її, зморшки розгладилися.

Замість дивитися вниз (як належалося), Сонал відповіла прямим поглядом. Його очі хапливо шукали її. Щось у ній відкрилося. Вона відкинула волосся з чола, лишивши вологі пасмуги, що виблискували, як пісок на сонці.

Коли Сонал і Пірбгай уже лаштувалися від'їжджати, плакали тільки діти. Згинаючись під вагою напакованої мамою повної торби, Сонал підняла підборіддя в прощальному жесті. Пірбгай притиснув пальцем ноги волохату гусінь у грязюці. Тато злегка поцілував Сонал у чоло, а тоді промурмотів, вибачаючись, що мусить стежити за крамницею, і зник у приміщенні. Кілька дітей учепилося в них, витираючи шмаркляві обличчя об чистий дорожній одяг. Сонал пригладила волосся й заспокійливо прошепотіла, що вони обов'язково повернуться. Хлипаючи, вони повернулися до дукану.

Нану стояв збоку, на обличчі застигла маска з напружених м'язів. Він уже був вищий за сестру і, коли стояв отак, заклавши руки за спину, здавався майже чоловіком, але коли Сонал підійшла — його видали круглі щоки й тривожне тремтіння брів. Вона хотіла схопити його в обійми, заколисати, як робила всі ці роки. Натомість узяла за підборіддя й промовила:

— Маєш тепер про всіх них подбати.

Обличчям брата промайнув хлопчачий страх, але враз зник, він закинув голову назад і знизав плечима.

— Не хвилюйся, сестричко, — сказав він.

Настав час рушати — а мама й не ворухнулася, щоб обійняти їх. Сховавши руки у складках сарі, вона стояла перед дверима, широко розставивши ноги й упершись ступнями в землю, наче демонструючи, що ніколи не зійде з місця.

— До зустрічі, мамо, — сказала Сонал.

— Дякую вам за все, — додав Пірбгай.

Та мама й тепер не промовила ані слова, міцно стискаючи губи й зі свистом видихаючи повітря. Так вона й стояла, міцна й незворушна, не змінюючи пози, аж поки вони завернули на дорогу. Коли Сонал

озирнулася, жінка досі була там, дивилася їм услід, і на мить Сонал подумала про матір Пірбгая — чи та теж мовчки перенесла втрату дитини, безсила щось удіяти, лише стояла й чекала на його повернення.

Вітер лопотів над їхніми головами брезентом, що єдиний відділяв їхні тіла від ночі. Заухкала сова, і цей дикий звук змусив Пірбгая здригнутися. Вони рухалися чимдалі в глиб країни в напрямку Уганди, куди вже не сягала залізниця, і хлопець дедалі більше занурювався в себе. Вони мандрували на захід, уздовж вигину озера Вікторія, за можливості під'їжджаючи повозками на віслюках, які транспортували гарбузи й мішки з касавою. «Якби ж сюди ходив поїзд», — пожартувала одного разу Сонал, та Пірбгай нічого не відповів на це.

Сонце робило їх різними: його шкіра стала темнішою за її пшенично-коричневий колір, але в місячному сяйві вони здавалися однаковими. Сонал торкнулася великим пальцем його грудної клітки.

— Усе гаразд, — сказав він, їй чи собі, вона не була певна.

— Що ще тебе лякає? — засміялася вона.

Волосся витріпалося їй із коси, сплуталося, на плечі проступили синюваті плями від сумок, які вона не дозволяла йому нести. Їй було цікаво, чи така поведінка тут, наодинці, дивує його, але далеко від родини вона почувалася розкутою, голос, якого майже не було чути в крамниці, тепер вивільнився. «Заміжня жінка», — повторювала вона собі на ходу, мангалсутра⁴⁰ на її грудях стала новим джерелом сили.

— Геть не було куди йти. І... — затнувся він.

— І?

Коли він говорив, вона не могла більше ні на чому зосередитися, його слова поставали з якогось хмарного місця, яке вона відчайдушно хотіла пізнати.

— Я був самотній, — закінчив він.

Вона кивнула, згадавши, як він запанікував, подумавши, що тато його виганяє. Тоді вона сіла — туніка впала їй з одного плеча — й узяла його за руки. Провела великим пальцем по гулі на місці середнього пальця; він зізнався, що відбив його кам'яним молотком на залізниці. Пірбгай здригнувся, хоча й сказав, що вже не болять. Але цей жест був інтимним, ніби вона відчувала спогад, який жив у цьому місці, ніби, торкаючись, вбирала частину минулого.

— Моя родина так само, — сказала вона. — Нам довелося залишити її.

Пірбгай торкнувся її щоки й настирливо глянув на неї.

— Те, що твоя родина зробила для мене... Коли стільки всього було забрано — я не заслужив їхньої ласки. Вони дали мені дім.

Сонал була зворушена його зізнанням, його вразливістю, наче на справжній сповіді.

— Послухай.

Вона притисла його долоню до свого тіла, щоб він відчув потік крові під шкірою, яка вкрилася мурашками. У попередні ночі вони торкалися одне одного, знаходили спраглими губами в темряві. Але тепер було інакше: з'явилися наполегливість, із якою вона взяла його руку своєю, бажання нести тягар заради нього — не пропонувати, а просто взяти на себе те, що може, щоб ця вагота, одна на двох, зменшилася.

— Ми понесемо це далі, — пробурмотіла вона.

Пірбгай стиснув її руку, і вона знала: він зробить усе можливе, щоб триматися та йти.

Сонал, 1917 рік

Сонал спостерігала за своїми доньками, сидячи біля вуличного вогнища у провулку під будинком. Вона ліпила над вогнем кульки тіста для випікання бгакрі⁴¹, і блакитні язики полум'я облизували їй оголені руки. Земля під її взутими в сандалі ногами була всипана фантиками з фольги (туди, де колись були болота, дісталася торгівля). Сидячи навпочіпки, вона змінила позу, бо вага чималого живота давила на коліна.

Дівчатка гралися у війну із сусідськими дітьми, волаючи й збиваючи рудий пил. Хлопчик зі світлою шкірою розмазав вугілля під очима й перекинув через плече гілку дерева нім, наче гвинтівку. Деякі інші дівчатка стискали кулаки й голосили, зображаючи покинутих дружин, та обидві доньки Сонал пов'язали голови носовичками Пірбгая й удавали медсестер. Її старша донька, Саріта, намащувала бруд на литку іншій дитині, тільки зап'ястки миготіли — як у самої Сонал під час роботи. Сонал захихотіла. Саріта фактично народилася в аптеці, зараз, у десять років, підходила до всього, що робила, методично і вловлювала найменшу зміну вітру. Чого не скажеш про Варшу. Тепер Сонал спостерігала за молодшою — та зірвала хустинку з волосся, втоптала її в бруд, а тоді вхопилася за «гвинтівку», що її тримав у руках хлопчик. Той тицьнув палицею їй у груди й заволав: *DSHOOM*⁴².

— Маммо⁴³! — скрикнула Варша, і матері стиснулося серце, наче на грудях дитини справді розверзлася рана. Запахло підгорілим лотом. Сонал зірвалася на ноги, та величезний живіт потягнув її назад, і земля під ногами захиталася. Дитина всередині почала штовхатися на знак протесту. Коли перед очима розвиднілося, вона побачила, що Саріта вже вхопила Варшу в обійми, покриваючи її липке волосся поцілунками. Вона твердо поглянула на Сонал, наче кажучи: залишайся на місці.

Сонал зітхнула. Вона досі не йняла віри, що матиме ще одну дитину. У їхній кімнаті й так уже не лишилося місця, від сусідньої родини їх відділяв тільки ряд прикріплених до стелі розрізаних джутових мішків. Відсилаючи гроші батькам Сонал у Кісуму й родині Пірбгая в Порбандар, вони самі ледве зводили кінці з кінцями. Але Пірбгай категорично наполягав на тому, аби щомісяця висилати гроші матері й,

суплячи брови, повільно виводив літери в листі. Минулого місяця він надіслав трохи більше, ніж зазвичай, — на весілля наймолодшої сестри. Він часто тримав у таємниці зміст своїх листів — Сонал не знала, чи загалом соромився, чи встидався своїх невибагливих учнівських текстів, але цього разу спитав у дружини, як написати «Вітаємо! Многая літа!». «Наші дівчатка також важливі», — випалила тоді Сонал, але й вона відчувала міцний зв'язок із життям своїх братів і сестер.

Буквально за кілька тижнів після народження Варші сусіди почали приносити гунд пак⁴⁴ із гхі⁴⁵ та маковим насінням — щоб спонукати матку зачати хлопчика. Сонал дякувала зичливим *kaki*⁴⁶, а тоді закопувала солодощі надворі. Вони ніколи про це не говорили, але, здається, Пірбгай прийняв думку, що вони більше не намагатимуться зачати. Може, колись, як стане легше, думали вони. Коли отримаємо нашу землю, одного разу сказав Пірбгай. Ця вагітність, після стількох років, стала несподіванкою. Та повідомляючи чоловікові новину, Сонал уловила в Пірбгаєвих очах відблиск надії, те сяйво, яке породжує тільки сподівання на народження хлопчика.

Вона струсила попіл із пальців. Світлошкірий хлопчик покинув свою зброю й усівся навпочіпки разом з іншими дітьми під ліанами *matunda*⁴⁷ грати в сім камінців⁴⁸. Що хорошого в тому, щоб народити хлопчика на цей світ? Ішла війна. Сонал бачила хлопців із гладенькою, безволосою шкірою, мов у немовлят, яких відправляли на лінію фронту в Танганьїці, нав'ючених, наче мулів, бляшаними кухлями й спальними мішками. Може, колись хлопчик і означав постійність і нерозривну послідовність, зараз же приносив тільки розриви серця.

Сонал склала бгакрі в *kikaru*⁴⁹, наповнену листям і ягодами, з яких збиралася зварити *dawa*⁵⁰, і подала донькам знак, що час рушати додому. Вона пройшла повз аптеку з побіленими стінами, цю крейдяну копію будівель у європейських кварталах, із хиткими англійськими літерами на ній — «*drug-stor*». За нею високо здіймалися пагорби Кампали, а в зелених западинах між ними ховалися щільно заселені райони міста. Повз Сонал промчав старий на велосипеді, залишаючи за собою шлейф аромату солоного арахісу. Вона зупинилася, щоб виблювати в кущі, і лиш потім уторопала, що страшенно голодна. Біля ґанку власного дому побачила купку жінок, які, шаркаючи, розійшлися,

щоб дати їй прохід, поплескали її по спітнілих щоках і забрали *kikari* в неї з рук.

— Сонце в зеніті, Сонал, ходи сядь, — сказала Міна, промокаючи їй чоло дупаттою⁵¹.

Сонал підкорилася, відчуваючи, як пече в колінах. Жінки часто збиралися тут по обіді, щоб сховатися від спеки й своїх обов'язків і кілька хвилин попліткувати за тростяним соком. Афія, з якою Сонал познайомилася в аптеці, коли в тої захворів на малярію син, витягнула зі згортка й простягнула їй гуаву. Лише проковтнувши всю соковиту м'якоть, вигризши шкірку, аж не лишилося нічого білого, Сонал змогла промовити бодай слово.

— Ця дитина думає, що я багата жінка, — сказала вона. — Завжди змушує мене їсти.

Афія засміялася й викинула в грязюку шкірку від своєї гуави.

— Живіт, здається, низько. Точно буде хлопчик.

— *Ndiyo*⁵², дівчатка завжди сидять вище в утробі, ближче до серця, — сказала *kaki* Шілпа.

— Просто сподіваймося, що твій чоловік буде поруч, коли дитя народиться, — сказала Міна.

Сонал кивнула. Сонце сліпило їй очі, тож вона примружилася й побачила, як губи Міни витягнулися в зловісну лінію.

— А куди б він подівся?

Міна презирнулася з іншими.

— Наказ про обов'язкову військову службу для всіх чоловіків в Уганді, *па*? Оголосили сьогодні.

Сонал спантеличено повернулася до групи жінок. На обличчях було написано різне — від утоми до жалощів. Чоловік Афії записався у військо добровольцем за кілька місяців до того, чоловіка Міни не заберуть, бо застарий, а *kaki* Шілпа — удова. Сонал затремтіла, нудило від усвідомлення, що Пірбгай може їх покинути. Тітонька Шілпа злегка торкнулася суглобами пальців живота Сонал, що випинався з-під курти.

— Ми всі будемо поруч і допоможемо тобі, — сказала вона.

Сонал утупилася в аптеку на протилежному боці вулички, де Пірбгай, напевно, доставляв товар на полиці чи обслуговував клієнта. Горло обпалював нудотно-солодкий присмак агави. Хоча британці воювали з німцями, більшість солдатів становили африканці й індійці,

тож напrawdę брата змусили йти на брата. Спустошення власної землі й знищення людей на війні з неважливим результатом: панування як воно є. Як на її розум, немає сенсу брати участь у чужій битві. Але вона знала, що Пірбгай дивиться на це інакше, не як на власну війну, а як на обов'язок, продовження справи, яка почалася давним-давно. Відданість родині досі утримувала його від добровільної участі, але вона знала: якщо по чоловіка прийдуть — той не чинитиме опору.

— Він надто хворий, — сказала вона.

Тіло Пірбгая так і не відновилося після гарування на залізниці, подробицями про яке він досі не любив ділитися. Але щоночі легені в нього хрипіли, як погано налаштоване радіо, і кульгав він з кожним роком дедалі помітніше. Сонал змішувала ліки спеціально від його набору недуг, заварюючи йому ранковий чай з індійським кмином та щовечора масажуючи ноги й утираючи в них суміш коренів і трав. Завдяки рокам роботи в аптеці, а перед тим — рокам спостережень за тим, як готувала ліки мама, вона знала, що живить біль, а що пом'якшує його, що охолоджує тіло, а що може спричинити пекельну неблаганну лихоманку.

— Маєш рацію, вербувальники це побачать, — сказала Міна, та у виразі її обличчя було більше милосердя, ніж переконаності.

Сонал різко підвелася. Перед очима, затьмарюючи зір, поплили цятки білого світла, та вона заспокоїлася й повернулася до дверей.

— Скажіть моїм дівчаткам, щоб швидше прийшли до мене, *hanh*⁵³?

Помахуючи витягнутими руками, щоб зберегти рівновагу, вона почала видиратися нагору, навіть не озирнувшись на обличчя подруг.

Сонал послала Саріту зібрати потрібне для нових ліків, якнайдетальніше описавши забарвлення й візерунок листочків та червоний полиск ягід. Вона точно знала, що робити, — дивовижно, наскільки легше приготувати отруту, аніж ліки. До повернення Пірбгая Сонал уже замочила трави в олії, почистила гілля від кори й проварила ягоди до консистенції кривавої кашки. Тепер у кімнаті стояв солодкий трав'яний запах, а в спорожненій бляшанці з-під антисептика *Zam-Buk* чекав бальзам, бо попри всі знання Сонал у царині медицини Пірбгай і досі надавав перевагу офіційним лікам з аптеки, герметично закритим і маркованим англійською.

Коли прийшов Пірбгай, Варша розмазувала рис по тарілці. Вона одразу підскочила до нього й вимастила йому штани жовтим далом. Пірбгай полоскотав її по підборіддю, але її жвависть, схоже, вибила його з рівноваги, тож, ідучи до циновки, він тягнув ліву ногу.

Саріта підштовхнула до нього тарілку.

— Татко сьогодні, здається, більш голодний, — сказала вона.

Сонал змахнула зі щоби Саріти рештки манго *athanu*⁵⁴. Така мала, а вже турбується про батьків. Сонал відчула приплив вдячності до старшої доньки, яка точно допоможе, коли народиться дитинка, особливо якщо Пірбгая заберуть. Вона притисла кулак до ребер, щоб заспокоїти нудоту. Цього не станеться, нагадала вона собі. Нікуди він не піде — вона про це подбає.

Пірбгай відщипнув перепечений краєчок бгакрі й облизав крихти з великого пальця.

— Їжа для королеви, — пробурмотів він, підсуваючи перепічку на тарілці до Саріти.

Сонал похитала головою. Він почав так робити, коли з війською їжа подорожчала, — вдавав, наче наївся, хоча в нього вже втягнувся живіт.

Саріта поправила уявну корону. Деколи Пірбгай розповідав дівчаткам, що вони походять від магарадж, а в інші дні — що їхні предки були вояками, танцівниками, кухарями. По правді, Сонал не знала, у що вірити. Вона знайшла сувій паперу, який він носив із собою всюди — із залізниці до Кісуму, а тоді до Кампали, — і прочитала, поки його не було вдома. Це була копія відомості, виписаної колонізаторами після прибуття Пірбгая до Момбаси, з детальним описом років його роботи за контрактом. Але той, хто заповнював її, помилково сприйняв його ім'я як ім'я та прізвище разом (ім'я: Пір, прізвище: Бгай), і таким чином його родинне прізвище було просто стерто. І Пірбгай, схоже, прийняв цю помилку як частину своєї особистості.

Пірбгай указав на *шаак*⁵⁵ із арахісом і кукурудзою.

— Їжте, а я поки що все закінчу. Ця дитина голодна, кажу вам, — сказала Сонал.

Пірбгай усміхнувся, але не зрушив з місця.

— Це мій хлопчик. Їжте.

Сонал поглянула на чоловіка. Часом робота опосідала його зусібч, хоча він ніколи про це не казав.

— Так, іди лягай. Я залишу тобі на пізніше трохи батату.

Дихання їй почастишало, дитина всередині завзято ворушилася. Вона уважно подивилася на доньок.

— Маю дати вашому татові ліки. Йому потрібно сьогодні відпочити. Поки не доїсте все, що на тарілках, з-за столу не встанете.

Варша закопилила губи, а Саріта урочисто кивнула.

Пірбгай сидів на матраці; знявши сорочку, він лишився у вицвілому трикотажному тільнику й постукував кулаком по грудях. Сонал підійшла до нього з бляшанкою *Zam-Buk*. В останню мить вона додала трохи м'яти, аби замаскувати запах, але м'ятні пахощі не встигли просочити субстанцію. Якщо він достатньо втомлений, то може й не помітити.

Коли почала втирати бальзам йому в ногу, він захрипів. Сонал старанно тисла кісточками пальців, ретельно намащувала, щоб олія проникла між м'язами й кістками. Пірбгай заплющив очі, повіки його тремтіли.

— Нану досі відмовляється одружуватися. Сестри написали мені з проханням поговорити з ним, — сказала Сонал, намагаючись відволікти чоловіка.

— Твій брат одружений із крамницею. У наступному житті він буде пацюком у коморі, — здушено засміявся Пірбгай.

Сонал несхвально клацнула язиком.

— Він не може лише працювати. Це ж самотність, *па?*

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

КУПИТИ